

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.В.КУЛЬЧИЦЬКИЙ*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

У статті аналізуються методи структурування вітчизняної історії, починаючи зі схеми М.Грушевського. У центрі аналізу – підходи до періодизації історичного процесу, які застосовувалися у працях Інституту історії України НАНУ на різних етапах його існування. Особлива увага звертається на сучасний доробок науковців інституту в цій ділянці.

Щоб зрозуміти минуле, ми робимо темпоральні позначки, між якими утворюється часовий відрізок – період. Одні з позначок накладаються на всю історію людства, інші – на минуле групи країн (цивілізацію), окремої країни, регіону, місцевості, нарешті – на біографію конкретної людини. Залежно від масштабу історичний період називають епохою, добою, етапом.

Існує немало спроб структурування історичного процесу. Найбільшого поширення набули темпоральні макровимірники К.Маркса й А.Тойнбі. Марксова періодизація ґрунтується на еволюції одного вимірника – власності, тобто сукупності правомочностей на володіння, користування та розпорядження ресурсами, які забезпечують існування людини. У «Німецькій ідеології», написаній К.Марксом спільно з Ф.Енгельсом в 1845–1846 рр., уперше було зроблено «нарізку» історичних епох залежно від пануючих у них форм власності. На зорі історії панувала, за їх уявленнями, примітивно-комуністична власність, коли люди спільно користувалися всіма ресурсами на території розселення. Апогеем розвитку вони вважали виникнення комуністичної форми власності, коли засоби виробництва, що забезпечують споживання за потребами у планетарному масштабі, повинні належати всім і кожному.

У праці К.Маркса «До критики політичної економії» (1859 р.) уперше подавалося розгорнуте визначення суспільно-економічної формації як сукупності продуктивних сил і виробничих відносин (базису), на яку накладалася відповідна надбудова. До продуктивних сил К.Маркс відносив предмети і засоби праці (засоби виробництва), а також саму людину з її вміннями та знаннями як виробника матеріальних благ. Під виробничими відносинами розумілися відносини між людьми з приводу власності, а також відносини

* Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ.

за розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ. До надбудови були віднесені державні установи, ідеологічні, політичні, культурні, релігійні та інші організації, а також суспільна свідомість (включно з національними почуттями та історичною пам'яттю).

Напередодні європейських революцій 1848–1849 рр. з'явилася брошура К.Маркса та Ф.Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», в якій коротко і вищепно характеризувалася суть революційного марксизму: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹. Надалі, однак, під впливом еволюції західноєвропейського суспільства комуністи перетворилися на соціал-демократів, тобто політиків, налаштованих добиватися поставлених цілей демократичними, а не силовими засобами. У своїй головній праці «Капітал» К.Маркс сформулював фундаментальний висновок: «Суспільство не може ані перескочити через природні фази розвитку, ані скасувати їх декретами»². Це означало, серед іншого, що приватна власність не піддавалася нищенню (на відміну від власника) простим декретом про націоналізацію. Будучи категорією об'єктивною, вона не змінювала своєї суті, тобто залишалася приватною після перекладення на нового власника функцій володіння, користування і розпорядження засобами виробництва. Силова націоналізація (усуспільнення) засобів виробництва провадила до встановлення економічної диктатури держави над суспільством. Російські революціонери-ленінці, які перетворилися у 1917 р. із соціал-демократів на комуністів, створили унікальний за глибиною тоталітарності лад. Концентрація людських і матеріальних ресурсів у руках купки комуністичних вождів могла сприяти перетворенню відсталого в господарському плані країни на наддержаву. Але гасло споживання за потребами тут було приречене залишатися порожнім ідеологічним лозунгом навіть у віддаленій перспективі.

У СРСР формаційний підхід до минулого закріпився у спрощеному і вульгаризованому вигляді. У центрі всесвітньої історії була поставлена Європа, а в центрі європейської – Росія. Тривалість формацій стали датувати з точністю до однієї доби. Для історії Азії, яка не вписувалася в рамки рабовласництва або феодалізму, класики марксизму винайшли окрему формацію – азійський спосіб виробництва. Через те, що він досить точно описував закономірності саме російської історії, йому не знайшлося місця у формаційній п'ятичленці. Керманичі Кремля навіть у добу глибокої системної кризи ленінсько-сталінського ладу намагалися представити історію своєї країни як магістральний шлях усього людства до комунізму.

У пострадянську добу в нас набув популярності інший спосіб об'єднання сукупності подій та явищ в певну цілісність – за цивілізаціями. Якщо К.Маркс та Ф.Енгельс покладали в основу періодизації тільки ступінь розвитку ринкових відносин, А.Тойнбі застосовував для визначення тих форм суспільного розвитку, які принципово розрізнялися характером матеріальної і духовної культури, комбінацію численних показників – не менше десятка. Так сформувалося поняття цивілізації.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

² Там само. – Т.23. – С.12.

Якщо підійти до історичного процесу без гамівної сорочки формацій або цивілізацій, то ми краще зрозуміли б розквіт демократії в Афінах V ст. до Різдва Христового або рабовласництво на Міссісіпі у середині XIX ст. Плин часу доцільно вивчати не тільки як суцільний потік історичного буття, спрямований із минулого в майбутнє, але й за окремими тематичними вимірами. Існує з півдесятка вимірів, з якими має справу історик, – технічний, економічний, політичний, етносоціальний, просторовий. Не варто тільки окремо виділяти культурний вимір. Матеріальна культура входить у технічний вимір історичного процесу. Наука як органічна частина історичного процесу розподіляється за своїми галузями по всіх перелічених вимірах. Здобутки духовної культури – заповіді Біблії, філософія Аристотеля, картини Рафаеля, музика Моцарта – є надбанням людства на всі часи.

Окремі виміри у плині часу пов'язані між собою, унаслідок чого об'єктивно існують такі поняття, як епоха і лад. Однак у кожного з них своя динаміка розвитку. Технічний вимір можна поділити на три етапи: доіндустріальне (аграрне), індустріальне й постіндустріальне суспільства. Економічний вимір характеризується ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку, а політичний – рухом від традиційного до громадянського суспільства. Етнічну і соціальну характеристики доцільно розглядати як цілісний вимір. Етнічне походження і соціальний статус – це одночасно існуючі характеристики кожної людини. Тривалий шлях еволюції людства від первісної орди до громадянського суспільства завершується появою етнонаціональних спільнот – політичних націй у рамках національних або федеративних держав. Просторовий вимір пов'язаний із переміщеннями населення (колонізаційні процеси, міграції, депортації).

Звичайна схема руської історії М.Грушевського

Судження про етапи вітчизняної історії стають доказовими при накладенні їх на періодизацію всесвітньої історії. Розгляд цих етапів слід починаати з доробку М.Грушевського.

Опублікована в 1904 р. у петербурзькому слов'янознавчому збірнику невелика стаття відомого історика під назвою «Звичайна схема руської історії» – і досі активно цитована праця³. В.Потульницький помиляється, називаючи її незавершеність суттєвою вадою⁴. Справді, М.Грушевський довів свою періодизацію у цій статті тільки до кінця XVIII ст. Однак у 1904–1913 рр. він чотири рази видавав у Санкт-Петербурзі російською мовою книгу «Нарис історії українського народу». Тобто ми знаємо, як учений поділяв вітчизняну історію на етапи аж до початку XX ст.

³ Грушевський М. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Сборник статей по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–304.

⁴ Потульницький В. Схеми і періодизації історії України в українській історіографії XIX–XX ст.: проблеми теорії та методології // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5: Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія. – Ч.2. – К., 2000. – С.434.

«Звичайна схема» М.Грушевського протистояла канонам російської історіографії, згідно з якими російський народ (великороси, малороси й білоруси) був творцем російської держави на всій території Східної Європи. Поява трьох окремих східнослов'янських народів датувалася у схемі цілком правильно – XIV–XV ст. Як відомо, формування сучасних західноєвропейських народів (англійців, французів, іспанців) відбувалося саме у ці століття. Та завдяки тому, що династія Рюриковичів збереглася в Московській державі, великоросійську народність історики Росії удревнювали до епохи Київської Русі, а українська і білоруська народності зависали у повітрі з того моменту, як позначили свою присутність у джерелах.

Логіка боротьби з канонізованою російськими істориками схемою змусила М.Грушевського вибудовувати не територіальну, а народницьку схему вітчизняної історії. Давньоруська держава, яка займала майже весь східноєвропейський простір, ставала для нього Україною-Руссю. Водночас, як справедливо вказує І.Колесник, «звичайна схема» М.Грушевського мала всі ознаки телеологічності, будучи спрямованою на утвердження ідеї незалежної держави з відтворенням цілісності українських земель, поділених між Російською і Австро-Угорською імперіями⁵.

У західноєвропейських історичних курсах критерієм вітчизняності була територія, яку займала держава. Французькі або англійські історики починали досліджувати минуле своїх народів задовго до їх сформування у цілісній народності. Такий же підхід у канонізованій історії Росії позбавляв власного минулого інші народи імперії. Особливо це відчувалося щодо української історії, яка служила будівельним матеріалом для розбудови будь-яких схем російської історії. «Звичайна схема» М.Грушевського і канонізована історія Росії ужитися між собою не могли.

І.Лисяк-Рудницький бачив краще, ніж інші, що новітню Україну позбавляють її історичних підвалів. Як фахівець у галузі східноєвропейської історії у північноамериканському університетському середовищі, він розумів, чому українці гостро виступають проти загарбання своєї законної історичної спадщини, а тому задавався запитанням: що можна зробити, щоб виправити ситуацію? Вердикт був такий: «Українські історики, а ще більше публіцисти під впливом зрозумілого почуття фрустрації часто реагують на цю ситуацію у спосіб помилковий із погляду науки і водночас приречений на поразку з погляду бажаного практичного результату. Роблячи сумнівні і необґрунтовані заяви, ми тільки шкодимо своїй власній добрій справі»⁶.

Із цього вердикту випливав висновок: «До таких перебільшених заяв я зараховую теорію, що проголошує Київську Русь лише українською і відмовляє росіянам і білорусам у будь-якій частці цієї спадщини. Логічним наслідком цього є твердження, згідно з яким у середньовічну, домонгольську добу вже існувала виразна диференціація східних слов'ян на три відмінні національні гілки»⁷.

⁵ Колесник І. Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи // Ейдос. – Вип.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.158.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Його ж. Історичне есе. – Т.1. – К., 1994. – С.44.

⁷ Там само. – С.44–45.

Цікаво, хоч це вже не стосується розглядуваної проблеми, що російські та українські історики робили у цьому дискусійному питанні протилежні висновки, користуючись практично однаковим доказовим матеріалом. Перші заявили про існування у ранньому середньовіччі єдиної давньоруської народності, а другі змушували українців народитися на кілька століть раніше англіїців, французів або іспанців.

Повертаючись до періодизації М.Грушевського, слід зазначити, що вчений не надавав їй особливого значення, іноді розподіляючи матеріал між томами «Історії України-Руси» без прив'язки до ключових дат. Наприклад, 4-й том він завершував найбільш важливою подією – Люблінською унією 1569 р., а 8-й починав із розгляду подій після Куруківської угоди 1625 р. і закінчував подіями 1650 р. Така ключова дата, як початок визвольної війни українського народу (1648 р.), у цьому томі губилася десь усередині.

Вивчаючи «Нарис історії українського народу», можна бачити, що вчений виділяв у минулому України додержавний період, а потім – три етапи в історії Київської держави: процес творення (IX–X ст.), поступовий розклад (XI–XII ст.), етап удільної роздробленості з окремим розглядом історії Галицько-Волинської держави (XIII–XIV ст.). Далі він зупинявся на переході українських земель під владу Великого князівства Литовського і Корони Польської (XIV–XV ст.) та на «збиранні» українських земель Польським королівством (XV–XVI ст.). Окремо досліджувалося питання про походження і розвиток козацтва (до 1648 р.). У двох розділах розглядалася визвольна війна під проводом Б.Хмельницького і події в Україні після смерті гетьмана, аж до Бахчисарайського перемир'я, укладеного в 1680 р. між Російською державою, Османською імперією і Кримським ханством. Наступні розділи присвячувалися періоду 1681–1708 рр. і діяльності останніх гетьманів аж до ліквідації в 1764 р. інституту гетьманства. Нарешті, аналізувався віковий процес українського відродження в Російській і Австрійській імперіях (до 60-х рр. XIX ст. включно), а також останні десятиліття української історії (із 1870-х рр.). Таким чином, схема М.Грушевського була поділена на структурні частини, які відділялися одна від одної найбільш доленосними подіями в житті українського народу⁸.

«Нариси з історії України»

Наступна спроба періодизувати український історичний процес була здійснена взимку 1936–1937 рр. у новоутвореному Інституті історії України АН УРСР. Невеликий колектив установи одразу приступив до підготовки і публікації «Нарисів з історії України», побудованих за хронологічним принципом. Було визначено 17 випусків, і перший із них опублікований уже в 1937 р.: «Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст.» (К.Гуслистый, Ф.Ястребов). План випуску «Нарисів...» був відкорегований у 1938 р. згідно зі структурою сталінської «Історії ВКП(б)». Перед війною встигли побачити світ тільки перші випуски, не пов'язані за періодизацією з цим нормативним коротким курсом. Зокрема, у 1939 р. з'явився вип.2 – «Україна під литовським

⁸ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.

пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)» К.Гуслистою; вип.4 – «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.)» М.Петровського; вип.8 – «Україна в першій половині XIX ст.» Ф.Ястребова. У 1941 р. К.Гуслистою надрукував вип.3 – «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.». Тоді ж з'явився сигнальний примірник вип.6 авторства О.Оглобліна – «Україна в кінці XVII – першій чверті XVIII ст.». Під час війни, 1944 р., Ф.Лось надрукував вип.11 – «Україна в роки столипінської реакції». У 1951 р. поза рамками вже призабутого видавничого проекту «Нарисів...» побачила світ книга М.Супруненка «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.)». За опублікованими випусками можна встановити хронологію неопублікованих: вип.5 – з 1655 р. до кінця XVII ст., вип.7 – з другої чверті до кінця XVIII ст., вип.9 – друга половина XIX ст., вип.10 – 1900–1907 рр.

Вплив періодизації М.Грушевського відчувався тільки у випусках «Нарисів...», присвячених давній історії України. Вип.6–9 науковці будували за датами правління російських царів, а періодизація XX ст. цілком визначалася коротким курсом «Історії ВКП(б)».

Важливою характеристикою періодизації є поділ епохи, що вивчається, на різні за тривалістю етапи. Застосовуючи збільшувальне або зменшувальне скло в аналізі подій за тривалий час, можна загострити або відвернути увагу від фактів, що видаються важливими чи другорядними. Як правило, у загальних курсах історії рівень узагальнення матеріалу зменшується в міру наближення до сучасності. Це пояснюється не стільки відсутністю масових джерел у віддалених епохах, скільки більшою зацікавленістю суспільства або держави в осмисленні недавнього минулого.

В історичній схемі М.Грушевського, яка охоплювала понад тисячу років української історії, перші вісім віків були поділені на чотири, а доленосне XVII ст. (включно з повстанням І.Мазепи проти царя Петра в 1708 р.) – теж на чотири етапи. XVIII–XIX ст. поділялися в сукупності на три етапи. Періодизація «Нарисів...» була принципово іншою. Перші вісім віків охоплювалися двома випусками, окремий випуск присвячувався другій половині XVI – першій половині XVII ст., два випуски – другій половині XVII ст., по два – XVIII і XIX ст. і, нарешті, вісім випусків (якщо користуватися первинним планом незавершених «Нарисів...») припадало на першу половину XX ст. Ця грандіозна праця повинна була закріпити в національній пам'яті прихід до влади партії більшовиків та її соціально-економічні перетворення.

Курси, засновані на формаційній теорії

Під час короткого перебування при владі у повоєнній Україні Л.Каганович звернув особливу увагу на ідеологічні проблеми. 29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У з його подачі ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Підготовлені співробітниками інституту праці кваліфікувалися як антимарксистські, оскільки не спиралися на фундамент формаційної теорії.

Перед інститутом висувалося завдання підготувати «Короткий курс історії України». Московським історикам доручалося надати йому допомогу в розробці концепції нормативного курсу (включно з періодизацією) на базі вчення про соціально-економічні формації⁹.

Підготовка такого курсу розтягнулася у часі. Як можна зрозуміти з виступу директора Інституту історії України О.Касименка на партійній конференції АН УРСР (28 грудня 1949 р.), ніхто не бажав брати на себе відповідальність за тексти вже підготовленого курсу з історії України. Цей курс уже не був коротким. Третій макет, який мав, як і два попередніх, форму книги, являв собою двотомник з обсягом кожного тому до 500 сторінок¹⁰.

Небажання нести особисту відповідальність за підготовлені істориками тексти стосувалося керівників усіх рівнів. Перший секретар ЦК КП(б)У Л.Мельников у листопаді 1951 р. уже вкотре надав двотомнику статус макета і запланував нове його обговорення із метою створити у майбутньому «добрий сталінський підручник з історії України»¹¹. Перший том обговорювався у квітні 1952 р. із таким же результатом: рецензенти знайшли в ньому купу ідеологічних помилок. Він був надрукований масовим тиражем тільки в 1953 р. Його знову довелося переробляти і випускати в 1955 р. другим виданням у зв'язку з необхідністю внести виправлення в текст, пов'язані зі змінами в політичній ситуації після смерті Й.Сталіна. Ці виправлення, однак, не торкнулися періодизації.

Макет другого тому так само багаторазово перероблявся, постійно збільшуючись в обсязі. Остання ґрунтовна переробка була здійснена після XX з'їзду КПРС, внаслідок чого том теж мав два видання – 1956 і 1957 рр. Двотомник загальним обсягом 1685 сторінок став взірцевим. На ньому в УРСР базувалася вся агітмасова робота, підготовка підручників для школи, пов'язана з історичною тематикою творчість майстрів культури тощо. Головна функціональна роль двотомника полягала в тому, щоб служити підручником для студентів історичних факультетів.

Перший том «Історії Української РСР» видань 1953 і 1956 рр. (за редакцією О.Касименка) завершувався Лютневою революцією. Другий том починався із Жовтневої революції, яку історики більшовицької партії штучно відокремили від всеросійського революційного процесу й об'єднали в єдине ціле з комуністичною революцією, розпочатою в радянській Росії з 1918 р., а в Україні – з 1919 р. Унаслідок цього виклад загальносоюзної та української історії поділився на два макроперіоди – «дожовтневий» і радянський із кількісним співвідношенням текстів 50 х 50.

У першому томі «Історії Української РСР» налічувалося 15 хронологічних періодів-розділів. Перша третина розділів охоплювала історичний час від первіснообщинного ладу до козацько-селянської війни під проводом Б.Хмельницького. Заключна третина розділів присвячувалася подіям

⁹ Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і мат. – К., 1994. – С.291–296.

¹⁰ У лещатах тоталітаризму. Перше двадцятиріччя Інституту історії України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат. – Ч.2. – К., 1996. – С.129–130.

¹¹ Там само. – С.155.

другої половини XIX і початку XX ст. Назви цієї третини копіювали назви структурних частин короткого курсу «Історії ВКП(б)». Третина розділів виділялася на історичний час від середини XVII ст. до першої половини XIX ст.

Назви розділів першого тому були витримані в дусі формаційної теорії. Червоною ниткою проходила теза про посилення від століття до століття феодально-кріпосницького визиску народних мас. Тема боротьби проти національного гноблення закінчувалася на визвольній війні проти польського панування.

Радянська доба в другому томі «Історії Української РСР» поділялася на 9 розділів, назви яких збігалися з директивною історико-партійною періодизацією. Зокрема, події 1917 р., за винятком Лютневої революції, розглядалися в 1-му розділі під назвою «Підготовка і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення радянської влади на Україні». Розпад Російської імперії після повалення самодержавства і революційні процеси в її національних регіонах радянською історіографією ігнорувалися. Тому діяльність Центральної Ради зображалася в томі максимально стисло і в карикатурному вигляді.

Другий розділ мав назву «Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918–1920 рр.» Відповідно до вимог історико-партійної періодизації вся діяльність Української Держави гетьмана П.Скоропадського зводилася до кількох абзаців у тексті, присвячених боротьбі робітників і селян під керівництвом більшовиків (всі інші політичні сили ігнорувалися) проти австро-німецьких окупантів. Так само ігнорувалася історія УНР доби Директорії та історія ЗУНР. Події 1919–1920 рр. описувалися суто як боротьба білих і червоних на території України.

Хоч короткий курс «Історії ВКП(б)» був вилучений з обігу одразу після смерті Й.Сталіна, продиктована ним періодизація залишалася чинною. Єдиним винятком були зміни в назві поточного історичного періоду, пов'язані з кризою комуністичної перспективи.

На відміну від інших мислителів свого часу, К.Маркс розглядав соціалізм як першу фазу комунізму (комунізм виробництва) і у зв'язку з цим допускав наявність певної відстані у часі між соціалізмом і повним комунізмом (комунізм споживання). Тому після провалу першого комуністичного штурму В.Ленін заявив, що найближча мета партії – будівництво соціалізму. Комунізм як суспільство, в якому кожна людина споживатиме матеріальні блага за потребами, відсувався на певну, але не надто віддалену, відстань. XVIII з'їзд ВКП(б) 1939 р. оголосив, що соціалізм у СРСР вже побудований, і взяв курс на перехід до комунізму. 1938–1941 рр. почали характеризувати як «період боротьби за завершення соціалістичного будівництва і поступовий перехід до комунізму».

У перевиданому російською мовою в 1969 р. двотомнику «Історія Української РСР» (за редакцією К.Дубини) назва розділу, в якому розглядався період 1938–1941 рр., звучала вже по-іншому: «УРСР в період зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства». Останній розділ цього тому формулювався коротко і рішуче: «На шляху до комунізму». Прийнята у жовтні 1961 р. XXII з'їздом КПРС партійна програма обіцяла встановлення комунізму у 1980 р. Тому для інших формулювань не залишалося місця.

Восьмитомна (у 10 кн.) «Історія Української РСР» (роки видання – 1977–1979) і її десяти томна російськомовна версія (1981–1985 рр.), які друкувалися за редакцією Ю.Кондуфора, не відрізнялися за періодизацією від двотомника, що в мукках народжувався після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Авторському колективу цієї праці навіть на думку не спадало, що усталені в історіографії хронологічні періоди можуть бути іншими. Ініціативу в корегуванні назв могли виявити тільки відповідальні працівники ЦК КПРС. І вони її виявили.

В українському і російському виданнях багатотомного курсу вітчизняної історії вже використовувалася рятівна концепція «розвинутого соціалізму». Кремлівські ідеологи зрозуміли, що надійшов час якомога далі відсунути зобов'язання державної партії розподіляти матеріальні блага за потребами, а тому поставили між соціалізмом і повним комунізмом ще один етап невідзначеної тривалості – розвинутий соціалізм. Друга книга останнього тому мала назву «Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті рр.)». Нарешті, під час перевидання багатотомної праці російською мовою термін «комунізм» відсунувся в далеку перспективу. Десятий том російськомовної «Історії Української РСР» мав таку назву: «УРСР в умовах розвинутого соціалізму (60-ті – початок 80-х рр.)».

Відродження схеми М.Грушевського

Горбачовська «перебудова» для істориків почалася з 1988 р. Рубежем, який відділив ритуальне повторення прописних істин короткого курсу «Історії ВКП(б)» від вільного творчого пошуку, стало офіційне визнання факту голоду 1932–1933 рр. у СРСР. Це змушений був зробити В.Щербицький в ювілейній доповіді, проголошеній у грудні 1987 р. з приводу 70-річчя встановлення радянської влади в республіці.

Працюючи в архівах над «білими плямами» радянського минулого, ми не могли на рубежі 1980–1990-х рр. об'єднати свої локальні відкриття в цілісний курс вітчизняної історії. Під час наукової конференції «Україна під Сталіним» (Торонто, березень 1990 р.) молодий канадський професор Орест Субтельний подарував мені свою працю «Україна: історія», яку Торонтський університет видав у 1988 р. для студентів і всієї української діаспори в Північній Америці. Це був курс вітчизняної історії, потреба в якому гостро відчувалася в Україні. Такий висновок я зробив у рецензії на книгу, яку опублікував авторитетний у ті часи суспільно-політичний журнал¹². Українська діаспора знайшла кошти на переклад книги з англійської мови. У 1991 р. видавництво «Либідь» видало 100 тис. її примірників, а потім додруковувало величезними накладками в 1992, 1993 і російською мовою – в 1994 рр. Можна вважати, що в першій половині 1990-х рр. О.Субтельний цілком панував на українському книжковому ринку, в університетах і загальноосвітніх школах.

¹² Кульчицький С.В. Погляд з-за океану на наше минуле. Про «Історію України» Ореста Субтельного // Під прапором ленінізму. – 1990. – №12. – С.72–79.

Книзі О.Субтельного приділено тут так багато уваги через те, що вона незрівнянно більшою мірою, ніж будь-які інші видання, вплинула на утвердження в українському соціумі розробленої М.Грушевським періодизації вітчизняної історії. Питання в тому, чи можна оцінювати цей вплив однозначно позитивно?

Тут треба повернутися до есе І.Лисяка-Рудницького «Проблеми термінології та періодизації в українській історії», створеного на підставі доповіді, яку він виголосив у травні 1978 р. у Канадському інституті українських студій. Учений відкидав, зрозуміла річ, формаційну «п'ятичленку», але й досить критично висловлювався з приводу «звичайної схеми» М.Грушевського, яка панувала в українській зарубіжній історіографії ХХ ст.: «Такі поняття, як “княжа доба” і “козацька держава”, що їх не можна поширити на інші країни, штучно ізолюють український історичний процес від ширшого контексту»¹³.

І.Лисяк-Рудницький уважав, що немає потреби вигадувати окрему періодизацію вітчизняної історії, оскільки загальноєвропейська модель цілком пристосовується до української, – лише з невеликими поправками. Справді, стародавня історія України хоча б маргінально, але була частиною того минулого, яке втілювалося у грецькій та елліністично-романській цивілізації. Історія середньовічної України поділялася на докиївський період (VI–IX ст.), київський і галицько-волинський періоди (X – середина XIV ст.) й добу литовського панування (із середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.). Ці поділи відповідали європейському ранньому, зрілому і пізньому середньовіччю, хоч в Україні середньовічна доба тривала довше, ніж на Заході, і закінчилася лише з її поглиненням Польським королівством. Європейський ранньоновітній час тривав в Україні від Люблінської унії до кінця XVII ст. Окремо слід було розглядати XVIII і XIX ст. (останнє – до 1914 р.). Така схема періодизації, на думку І.Лисяка-Рудницького, ґрунтувалася на реальній структурі самого історичного процесу, органічно вписувала українську історію у загальноєвропейський контекст і водночас являла собою незаперечний факт відносної відсталості й маргінальності України порівняно з географічним ядром західної цивілізації¹⁴.

Із І.Лисяком-Рудницьким можна погоджуватися на макрорівні. На рівні окремих історичних етапів періодизація вітчизняної історії повинна була відрізнятися від європейської. Власне, це розумів і він сам. Думки цього вченого почали впливати на вітчизняну історіографію лише із середини 1990-х рр., тобто після появи у 1994 р. двотомника його есе, упорядкованого молодим львівським істориком Я.Грицаком. Проте творче переосмислення періодизації М.Грушевського, яка завдяки книзі О.Субтельного почала витісняти радянську формаційну схему з української історіографії, більшою мірою відбувалося під впливом фундаментальних колективних праць Інституту історії України НАНУ.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії. – С.42.

¹⁴ Там само. – С.42–43.

Новітня схема періодизації вітчизняної історії

Популярність книги О.Субтельного в Україні пояснювалася двома обставинами. По-перше, відсутністю фразеології в душі формаційної теорії, яка цілком дискредитувала себе, доводячи невідворотність комунізму. По-друге, присутністю фактичного матеріалу, запозиченого автором із невідомих у нас зарубіжних праць. З'ясувалося, однак, що канадський історик не зміг урахувати у своїй книзі «білих плям», які вже виявили українські історики після того, як здобули доступ до архівів. Через це його книга почала поступово зникати з повсякденного ужитку завдяки появі видань, створених під грифом Інституту історії України НАНУ. Ідеться передусім про двотомник «Історія України: нове бачення» (1995–1996 рр., за редакцією В.Смолія), в якому містилося чимало новацій.

По-перше, замість Російської революції, яка в радянській історіографії була штучно поділена на Лютневу і Жовтневу, у центрі подій 1917 р. опинилася Українська революція. Поряд із радянською формою державності, яка в грудні 1917 р. була тільки проголошена, аналізувалися за період 1917–1920 рр. інші форми національної державності: УНР доби Центральної Ради, Українська держава гетьмана П.Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР.

По-друге, замість відбудовного періоду 1921–1925 рр. виокремлювався період нової економічної політики 1921–1928 рр., яка відділяла два комуністичні штурми – ленінський і сталінський. Історія радянської України досліджувалася в рамках комуністичного штурму, замаскованого В.Леніним 1921 р. під політику воєнного комунізму, нібито нав'язану радянській владі внутрішньою контрреволюцією та інтервентами. У цьому світлі концепція непу набувала зовсім інших рис, ніж та, що панувала в радянській історіографії. В історії комуністичного будівництва період 1921–1928 рр. заслуговував на аналіз історичних процесів у його власних хронологічних рамках. Відбудовний процес, який ще не закінчився після затвердження XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. генеральної лінії на індустріалізацію, ставав лише однією з рис непу.

По-третє, чотири етапи історико-партійної періодизації (від 1929 до 1940 рр.) об'єднувалися у цілісний історичний період сталінської «революції згори» (1929–1938 рр.). У двотомнику цей період фігурував під назвою «Великий перелом». Так називалася стаття Й.Сталіна в газеті «Правда», яка стала сигналом для здійснення примусової суцільної колективізації сільського господарства.

По-четверте, у двотомнику фігурувала Друга світова війна, а не тільки Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу з нацистською Німеччиною та її союзниками. Західна Україна зі своїм багатомільйонним населенням потрапила у вир Другої світової війни з першого її дня – 1 вересня 1939 р.

Запропонована авторським колективом двотомника періодизація була використана в одностомнику «Історія України: нове бачення». Ця книга створювалася в основному тим же авторським колективом під керівництвом того ж відповідального редактора. Вона мала офіційний статус навчального

посібника і видавалася тричі – у 1997, 2000 і 2002 рр. На підставі цієї періодизації було побудоване і в 1998–2000 рр. побачило світ 15-томне зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (удостоєне Державної премії України в галузі науки і техніки за 2001 р.).

Істотне оновлення періодизації історичного процесу, запроваджене у колективних працях під грифом Інституту історії України НАНУ, супроводжувалося радикальною зміною співвідношення між «дожовтневим» і радянським макроперіодами. Це особливо чітко простежується на прикладі 14-томного зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (15-й том вийшов за межі хронологічного ряду). Тематика томів визначалася на підставі існуючих у світі вимог – аналізувати не тільки минуле власного народу, але й історію інших народів на його території. Якщо М.Грушевський починав свою «Історію України-Руси» з теми розселення слов'ян на території, яку займав український етнос, то зібрання монографій «Україна крізь віки» відкривало перед читачами більш давні темпоральні горизонти. К.Бунятян, В.Мурзін і О.Симоненко стали авторами монографії «На світанку історії», в якій розповідалося про населення на сучасній території України від палеоліту до пізніх скіфів. С.Крижицький, В.Зубар і А.Русяєва підготували наступну книгу – «Античні держави Північного Причорномор'я». Історії радянської України у цьому зібранні присвячувалося повністю лише три книги з чотирнадцяти наявних.

У 2011 р. під грифом Інституту історії України НАНУ побачив світ двотомник «Економічна історія України». У цьому історико-економічному дослідженні структурно виділено всі історичні періоди (за вже усталеною у попередніх працях інституту періодизацією), усі українські землі з особливою долею і більшість протодержавних та державних утворень, які існували на сучасній території України. На жаль, стан історичної науки не дозволив розповісти читачам про економіку і побут деяких народів і створених ними держав, які у минулому існували на нашій землі. Відповідальний редактор В.Смолій і колектив із 38 авторів (із них 28 – співробітники інституту) побудували частини двотомника за прийнятою в Європі шестичленною періодизацією: прадавня, давня і середньовічна історія, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха. Остання має приблизно однаковий обсяг з усіма попередніми епохами, разом узятими, що пояснюється підвищеною увагою суспільства до історії XX – початку XXI ст.

Дискусія про багатотомну «Історію України»

Поряд із рутинною науково-дослідною роботою академічний інститут просто-таки зобов'язаний мати проект національного значення. Це розумів новий директор Інституту історії України НАНУ В.Смолій, коли очолив його у грудні 1993 р. Першою і зрозумілою для всіх ідеєю було відтворення на новому рівні багатотомного курсу вітчизняної історії. Останній том десяти томної російськомовної «Історії Української РСР» побачив світ у 1985 р., коли у СРСР уже починалися спроби реформ. Із відкриттям архівів для

істориків стало зрозуміло, що це видання безнадійно застаріло. Майже одразу виявилася і методологічна безпорадність текстів, над якими колектив інституту працював майже півтора десятиліття. Однак спроби підійти до створення планів-проспектів нового багатотомника показали, що така мета для колективу є невідомою. Власне, усвідомлення цього саме по собі виявилось неабияким досягненням. У ті буремні часи вчені позбувалися стереотипів, в яких виховувалися майже від народження.

Замість багатотомної праці зусилля колективу інституту було зосереджено на підготовці монографічних і синтетичних праць у тих напрямках вітчизняної історії, які могли б у майбутньому послужити фундаментом для багатотомної «Історії України». Виникла також думка проінвентаризувати наявні історичні знання шляхом підготовки ґрунтовної енциклопедичної праці.

У червні 1997 р. Президія НАН України обговорила пропозиції інституту про створення 5-томної «Енциклопедії історії України» і прийняла з цього національного проекту відповідну постанову. Підготовка видання повинна була здійснюватися шляхом державного замовлення. Пізніше кількість томів подвоїлася. Це більш надійно забезпечувало опрацювання «ЕІУ» як джерела не тільки для широкого кола читачів (при 5-тисячному накладі), але й для фахових істориків. Останній, десятий, том енциклопедії має побачити світ у 2013 р.

Паралельно з підготовкою «ЕІУ» (задіяно близько 1000 фахівців) в Інституті історії України НАНУ досліджуються окремі виміри історичного процесу як у монографічній формі, тобто на певних його відрізках, так і у формі колективних узагальнюючих праць – із воєнної, політичної, економічної, повсякденної історії. Усе це створює той фундамент, на якому стане можливим опрацювання нового національного проекту – багатотомної «Історії України».

Група фахівців інституту вже працює над планом-проспектом цього видання. Визначена кількість томів – п'ять. Періодизація відповідає європейській: у першому досліджується прадавня і давня історія, у другому – середньовіччя, у третьому – ранній новий час, у четвертому – модерна доба, у п'ятому – новітня епоха. Деякі томи складатимуться із двох – трьох книг, усього їх може бути до десяти. Періодизація томів стане предметом окремої дискусії.

The article analyses the structuring methods of native history beginning with M.Hrushevskyi scheme. Approaches to the periodization of historical process are in the thick of analysis, which were used in the works of Institute of the History of Ukraine of NASU at various stages of its existence. Special attention is drawn to contemporary works of scientists of the Institute in this field.

